Shri Raghunatha Temple MSS. Library, JAMMU.

Accession No. ९३६ – घ

Title of the work : अनूपविवेकः

Author or Commentator : अनूपसिंहदेवः

Extent : ६६ Script. देवनागरी

Age of the MS. तन्त्रम

९५८

अनूपविलासीयशालग्रामलक्षणप्रकरणस्वरूपः पंचमत्कारः ॥

ग्र.नृ. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ श्रीगुरवे नमः ॐ सिंहूरपूरपरिशोणितमध्यभालमत्ता
वि. लिहृत्परिवृतगण्डमाले शुण्डाग्रपातविनिवारितविघ्नजाले वन्दे गणेशमव
१ नीयस्तनैकबाले देयाद्दो मंगलानां ततिमनुदिवसं यस्य दृक्पातमात्रशाङ्कभूत
प्रभावाद्रचयति भुवने विस्मयोन्निममन्ये लोणिभारे विदन्ते शिरसि फणिपतिः शंभु
र्विनिघ्रपंच सोऽयं विश्वः समन्तात्म निकरणिरोरत्ननीराजनाभि गौरीमंजमुखार
विन्दमधुपमालाश्रिभूषाधरः शाकायेद्विलैरजस्रममवैलानव्यसनोभूशः सु
लाय्यामधभूषितान्हिनयनो दृताधरध्वंसनो नेयाद्यैः प्रमथैर्गुणैनोत्सवमवतान्हेमस
दाभूर्जैढिः पर्वैतिविटशोध्यवस्तललनः विघ्नैनितनागंगराना लज्जेनेवसमस्तदै
सवनितः सौन्दर्यदर्पोज्ज्वलः यत्नदृष्टाकमलाकराज्ञविघ्नप्रोत्फुल्लकल्हार
जिहे व्याप्तत्वरण्णाद्विवं सुगालेभूमान्नवोभूतये यः प्रमानञ्चलद्रूपो विसृजति भु
वनेष्वसकर्माणदर्कंमप्याक्रूरमूर्तिः प्रलयद्रवजनेमोहरूपंकरोति यस्तावे १

विश्वेश्वरः त्रिनगरस्यवनश्चलक्ष्म्यै नारायणोऽसौ देयाद्वो वाञ्छितानीति मनुवरतेदा
दशानामात्रिमूर्तिः हस्ताद्विवृत्य लक्ष्मीमायाहृदयेरविनेत्रे यस्य सजयति देवो लक्ष्मी
नारायणो देवः सजयति वंशोद्भूमाश्यमो वैवस्वतो यस्य कवयोपि येन विहि
तेन्यजे निमार्गेन वाल्मति सगरश्च भगीरथश्च भवनायस्मिन्वंशे वभूवुरवनीशाः ये
षां कीर्तिं कथयति सिन्धुर्गंगा च भारते नैव तस्मात्वंशस्य किं वा वक्तव्यं ख्यातस्य
स यस्मिन्पुराणपुरुषो रामो नामाख्यः स्वयं जज्ञे अस्मिन्वंशेऽत्र क्षत्रिया भूमिपाला
भूत्वेति ख्यातिमन्तः पृथिव्यां जाताः तस्मिन्सिद्धसेनो वलिष्ठः श्रेष्ठः सेनकान्वजा
वनीशः भूस्थानराजः सेनजैनेन वंशभूषणः पित्रादत्तं स्वयं राजत्वं कयो निर
गाद्राज्ञा स्ववाहुवलदर्पिनो विविधयुद्धकर्मोद्धरसमेनेवनृपतिसनानृपतिम
एडलीमण्डनः स्वपूर्वजन्मपवैः निवसितामयोध्यापुरी विहाय मरुदेशाके स्वप
दिवभूवाधिपः तस्मिन्वंशे निविख्यातो भुजाख्यो भूमिपो भवेत स्वनाम्ना येन वि
हितख्यातयोपवरेपरे तस्मान्मनो भुजो विक्रमाख्यः श्रीविक्रमादित्य इवापर

ग्रनू:
वि॰
२

विस्तः पैत्रं पदं लब्ध्वा सितावधार्यराज्यासनं येन कृतं नहि जोगाले बीकानेरपुरीये
न निर्मिता भुवि विशिष्टा ला नष्टानि शस्त्रपात्रिं ततस्तनीवामरावनी श्रीलोमकर्ण
स्तटपपरनंजानेनिस्पूरे महनीयकीर्ति हिंवानिशेयोल्लवसत्कृतेपि यस्मात
नेनैव जहानिलहमो तदात्मजः श्रीजयसिंहदेवो बभूव भूमीपतिमाननीयः १
सापत्नभावेष विहाय यस्मिंश्चके निवासं कमलाश्च गीश्च तदंगजन्मोऽयबभूव राजा
कल्याणमल्ला कमनीयशाक्तिः यस्याब्जिमके करे रीहना श्च संभेमेन भूपानजरूः क
रापि तदात्मजो भूद्विरायसिंहः प्रमथ्य भूपालकरीन्द्रसिंहः पैत्र्यं पदं प्राप्यवरा
उठूपः सर्वेहतनात्मिगीनसन्नहूपः तस्याभवेद्राजकचक्रवर्ती श्रीसूरसिंहे निवृत्तः
प्रतापी नभूमिपालः प्रणम्य तिसर्वे यथा हि सूरे मनुजाधिसंघ तस्मात श्री१
कर्णभूपः क्षितिपतितिलकः सत्सुनो सोयपाशाक तस्तन श्रीसूरसिंहः वनिपति
निवहैः माननीयावभूव श्रेष्टायस्मिन्महीपे गलति द्विषापयः शास्त्रजाले दिगुलां
कष्टाश्चि जनकवीनासमदि दिवागालिनेनीविकाकामिनीनां कर्णः कर्णेसाम्यमर१

मयेप्रयात्नप्राचीनकर्णैनकथ्याश्चानेन अपार्श्वयानैवपदीयशाक्तिः सदैवमेश
मज्जयैतत्तीया तस्मात्श्रीकर्णस्भूपात्क्षपतिसमुद्रशान्कामदूपः स्वदूयो राजाश्रीवि
स्मसेवीममजनिविषयेनागलेभूपसिंहः तोर्णीनाथेद्रि यस्मिन्प्रतपतिविषये
कोपिनाभूत्हरिद्रोनोपापीनैवदुःखीनृवर्कि मस्मिन्नोदेवकश्चैवभूपः नि
जैलोपिवकोटेशोदानवाविभवर्धिणेः विडंबायेनविद्धिनायनामसमुद्रशाः हि
तौ कीर्तिमुदीप्यागोगेवव्यामलोकत्रयेस्तठात् श्रीदिनबन्धनायोपिराट्सौ
भास्मयस्मले सभाभासयनेनिर्मलपंडितैःसमृद्धमासीत् अर्वाग्नसुप्तदाचीनानाना
शास्त्रसम्भवो तस्यरम्यासमासयानेभवत्कोलाहलोमहत्त् पंडितसम्यविशाणां
विडंबचपरस्परं एकस्मिन्दिवसेजातावृक्षलक्षणहेतुकः तेषांविटपमा
नानोत्पन्नानस्यशालिनां सालयाम्रशालामृति लक्षणनोप्रथकर्णएक श्री
नुगालमालिकालानोबद्धिवैवस्यहेनवे तेनरागामूलिमता सालयाम्रपरीक्षणे
यथानोयविवेकाप्याकौतकेनविरच्यते इत्थंतिपथ्यादिकादेयशाखोपष्ठाणां

प्र वृ:
त्रि:
३

नैमित्तिककर्म्मायत्तुष्ठानं तु णेवत्तदनुष्ठानाशक्तानामस्यां यासे नैवसालग्रामाधिष्ठित
विष्णुपूजनमात्रेणैव तत्तवर्गीयामिमित्तकं नाचारणहीनामुपकारणे कोविदाशुक्लक
मंत्रुष्ठानकोविदः श्रीमहाराजाधिराजश्रीरूपसिंहदेवः पूजाधिष्ठानसालग्राममलक्षा
साधारणकर्मकथने ऽसाधारणवेलस्यनावनक्षेटकनिपतन नितोपदेशतिसा
लग्राममलक्षणे वक्तव्ये नस्य चलनलक्षणं ज्ञानमेन नरासेमवाम्नरलतं वक्त्रवनमालादि
केवानद्धिशिष्ठाशिलावालस्यापुरुषशिलावा नाध्वः अहंलिङ्गमिनत्रैव गिरिद्धपेण
नित्यदा तस्मिंशिला समस्तास्वमनस्त्रपानसंशयः पूजनीयः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्र
लांछितः गण्डकीमवधन्योनः शृणु देवि वचोमम सालग्रामशिलारूपस्वगर्भ
गानःसंटेति विरोधात पतेनद्वितीयेपि सूक्ष्मशिलाग्रामपस्वाच्या भवति नव
चक्रादीनां किं पुनश्चक्रलांछितं इति पूर्वोक्तवाक्यशेषाभासाक्षार्थत्वेन गुणभूत
नामन्यार्थत्वं वा पूर्वं सति चक्रातीर्थो वा किं तु गण्डकीनद्युत्पन्नशिलास्व सालग्रा
मपदं वा चनस्यात्वेन वीनन्वान नलक्षणेऽर्थेनाथवा योगरूढाने सत्य यथा कामं ३

लादितपः स्वभावाद्भगवतो नारायणस्य रामवेशेनैव नासास्फुटे जन्मन सर्वांशेन तथा
गंडकाख्ये किं नैवं तस्याः लेपो विशायवशात् तेन तद्रूपस्यापि भगवतो नारायणस्य सर्वांशे
नैव शिलारूपेण जन्म भवति तत्र शिलायाः पक्वरूपत्वान्नस्यादेकस्य रूपबहुजनकेत्वात्।
मथा कथमिति तेन दर्शितं चक्रभेदाद्वर्णभेदात्संस्थानविषयभेदाद्वन्यपजारवनमालाज
शापस्येशाषवामपक्कलादिभेदात्तत्तद्रूपं [illegible]

पुत्रमिमर्पयेः अथ संतानगोपाललक्षणं ॥ ब्रह्मांडे दीर्घकारः कृष्णवर्णः स्वार्धपंदु
निभाननः सस्यासंतानगोपालः पुत्रपौत्रादिवर्धनः अथ समयविद्धिचक्रः अथ लक्ष्मी
गोपाललक्षणं पुराणसंग्रहे शंखचक्रगदासमोपेतो श्रीभूसेवनमालया वेणु
लोपलविभूषांभोजेकलाभ्यां चविरूक्तः लक्ष्मीगोपालको नाम उत्तमंभोगवनत्रय
विन्नलाभःप्रदः सेवकानां भुक्तिमुक्तिफलप्रदः अथ समयविद्धिचक्रपत्र अथ मदनगो
पाललक्षणं ब्रह्मांडे योगोपालः पार्श्वभागे कल्पवृक्षतरुसम्भवेन सस्या
न्मदनगोपालो मालाओंकुलभूषितः पुत्रपौत्रधनैश्वर्ये सर्वलोकैककवश्यता ।
इति पुराणान्तरे अथ सप्तमो पुरुषंकवंशानं चक्रगदापद्मः दीर्घवस्त्रपुतःसस्या
गोपालोमदनाख्यस्तु इति अथ वंशगोपाललक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे सप्तमो वि
ग्रहं तथा सस्यमवनमालाविभूषितं चक्रदयपाक्तवेणुविद्धेतयम समन्वितम
वंतेलसत्समयक्रचन्द्रं दक्षिणे वामहस्तेन वेणुना समायुक्तं वंशगोपालसंज्ञ
कं अथ गोवर्धनधरलक्षणं वैखानसंहितायां चतुर्भुजं पृथ्वसंस्थं वेकोष्टे

ग्र॰ वि॰ ५॰ 50

स्वभावतः कपिला कलिङ्गानि नेवाल्यसा जयनाशिनी कोऽवसम्भजकेऽहेति
तथा वै पुविनाशिनी श्यामवेयलना निर्मे प्रवासस्य प्रदायिनी मध्यायनरहवानि
त्रैमहासूलाव्यप्रदा गर्हिताया महाप्रोक्ताची निश्चास्ववित्रासध्योना एकैव
कारुलभोस्यात्म्यसलकासा च पुत्रहा उन्नतांगऊर्ध्वदारियाव्यकवत्का यपप्रदा वृ
हच्चिंतावक्रच्छिद्रा भग्नावध्यप्रदा हि सा अयोग्यानि प्रदास्वयानि च वा योग्य एवेति
मा वृहच्चक्रान्वयेहतिय शोभाविकृरे स्थिका पत्नि च क्राय निर्हृ निर्हृद्दर्शका ट
हट्टयो अधिकानि षण्कला तोयः ऊं खेट्टाविट्ठदायिनो शोभायामर्हिनप्रोक्तास्तार
रक्तेनानम्रमनयेन इति अथ शालग्रामचक्रनिर्णयः स्कन्धे अथ शालग्रामा चक्ष्यामि
सालग्रामशिलास्तथा नस्थूलेन हस्तेभिन्नेनातिरक्तेन कर्कशे । करालेवि
कराले च तिर्यक चक्रे विदिक्षु वे स्पृश्य चक्रयोर्ध्वचक्रमधः पार्श्वेसिरावे व
क्रगण्डहहस्वक्षेपक्ति चक्रविकर्णे के भग्नानि निक कपिलकलकाम्रपि
गले संधिगयवर्णस्फुटितभयोषवन्यकेन तथा श्वेनः स्फुटितमथ्रचक्रे जाति

ममलके अतिस्थूलमतिकृष्णं सेमं नः सलिलयातिरिणे त्रिकोणे वह्निरेखाफल॰
लिकृत्होनेचलासने अथ शुद्धतनुं लेचदग्यशुद्धे बिन्दुर्द्विते त्रिके अस्तनेलकृष्णे
दुसैठवैदिकवान्ह्लिभिः प्रजायांवर्जेनी यन्त्रे तिष्कामस्वाच्चतुर्ष्वालिकया
लेखिकासलेचे अलनाशासादिकराल मतिखुटे काये विभ्रकारांति येविवाद॰
स्वर्ज्ञचशोकदं अतोहिदेस्थूलाचक्रशुर्भ्रमस्फाटनेभवेत् अथोवक्रे पार्श्ववक्रे
नयरोगविघायके स्त्रीरोविकेशुचलाडिप्रतिवन्धकमोदिते उः वेष्टदेवक
तरोर्मित्रभेदंवन्धयं चके अथवक्षे सर्वशून्यं च चक्रे चक्रोभ्रंशशुद्धे पापदंभ
यवक्रचनापदं छयचक्रके विवरविधुमेधनेवरूचके अलुन्तयु पतिचक्रम
तिमे स्याद्विवर्णे कलनाशने अथ मध्ये शुक्लवर्णे मतिर्दिरकोतरोगदं कपिलेक
लहनिंद्यकलेकनृपकाय के मध्यवर्णे मध्यमे स्याज्ञानि सेविय वर्णे कस्फु
टितश्चवनाशाय भ मोहमतिनाशने अस्यान्तभंगदं गडडे स्वरावादस्त ने॰
स्यावहेनिम्नशीर्षमतिस्थूले पनायदं अतिहस्वमसत्ताद्धे त्रिकोणे वधु

श्रप्रः
लि॰
५८
51

नाशनं वज्रः स्फोटकिन्नेटयान्सत्यमेव भयप्रदं उद्वेगदायकं वृद्धेश्शुचिड्वेद्रन्तेरोगदं
पैशुन्यस्तेवज्रछिद्रे स्फोटमायुश्च नाशनं अत्र वज्रवक्राघवायास्तान्नग्रवक्रोव
योमुखो पूजयेत्सः प्रसादेन दुःखमेव लभेनस इष्मादीनिस्तालग्रामश्चिलादोष
प्रतिपादिकानि वचनानि सा कामार्थेन विषयानि कर्षेणचनिर्यत्नाकेविदिशु
खेभिन्नप क्रमप्रपूजा यो वर्णनो येस्तानि कामश्चात्र शुभनीतस्वे बलादेनि कामो
दोषाभाव प्रदर्शनेनार्थदा समवक्रिकायां मूर्तिनेन तभव्या गंभीरास्य प्रदानथाच
स्थूलमूर्तिश्च समुखो सिद्धिदायिका धात्रीफलप्रमाणा या कारेणोभयत्त सुट
पूजनीया श्रयत्नेन सर्वसिद्धिप्रदायिका पूजितफलमाप्नोति चेहलोके परत्र
वा इति शिवार्चनचन्द्रिकायामग्निपुराणे इति शिवार्चनचंद्रिकायां अथ
गटहस्त्यविषमविषमनेकेन योग्याने भन्ने विषममानेनवभग्नचक्रेकचक्रके क
पिलेनरसिंहेचभग्नचक्रैकचक्रके कपिलेनरसिंहेचवर्जयेदुसत्ताभ्दहो
ति वसिष्ठपुराणे ग्राधिके च महास्थूलाना गटहीनेन पूजयेत् शेषास्त्वमर

हिनाग्रोमकःनामदंष्ट्रोत्तनस्सजपेत् ध्रनिनामनन्ताख्याशिलामेदेलक्षणानि प्रयत्नात्
णानिदिवलोभेदेनपश्येत् सालग्रामशिला मूर्तयः नदर्शिकारिणन्नंसंख्योनपश्याच्य
ते हेमकृशाविलिख्य मौनेन द्वारेणैवासुदेवैकरूपे संकर्षणेऽस्तण्णा प्रद्युम्नःस्मृत
तेवैश्यपश्चनिरुद्धस्तुशूद्रेः ब्रह्माणोर्णमीवणैश्चलाविधानगनयजातिभि वैश्यपदोपव
सेस्सम्पानयैवःशूद्रजातिभि इति वृषसिंहपुराणे वासुदेवो विप्रजनैरूपास्यशूजने
सदा संकर्षणप्रद्युम्नौ चानिरुद्धश्च यथाक्रमं क्षत्रादिभिः पूजनीयः सर्वकामफ
लप्रदः विप्राणां मूर्तयः सर्वाः पूजनीयाः प्रयत्नतः इति पुराणसंग्रहे वासुदेवो
ब्राह्मणस्य पूजनीयो अखिलप्रदः संकर्षणः क्षत्रियस्य प्रद्युम्नो वैश्यपूजितः अनिरु
द्धस्तु शूद्राणां पूज्यः सर्वफलप्रदः विप्राणां मूर्तयः सर्वाः पूजनीयाः प्रयत्नतः क्षत्रि
यस्य त्रयः पूज्या वैश्यानां द्वयमेव च शूद्रस्यैकाभवेन्नान्यः सर्वदा सर्वसिद्धिदः इति
हज्योतनमेनविशेषाभिहितः लक्ष्मीनारायणोनन्तोनृसिंहः अच्युतकेशवः हिरण्य
गर्भः प्रद्युम्नगोपालगरुडध्वजः रामो अनिरुद्धो वाचकास्वरामोमन्दरगदाधरः चतुर्भु

श्रू. ज्ञमहानीलमूर्ध्वरंध्रपुरुषोत्तमः पीताम्बरहरिर्जलहरमश्रीधरमाधव वासुदेवेति
वि. विख्यातः चतुर्विंशतिसंख्याशिलाः २४ चक्रेलक्ष्मास्यपशास्यसत्त्वकासः हयग्रीवइत्यर्थः
५२ वर्णैर्निरुक्तिविशेषणेन लक्ष्मीनृसिंहविठ्ठलनारायणोनामभिःसुदर्शितः त्रिवर्णसामान्याय
52 नजानेत्रिविलयोषितोऽइति तदादौ ब्राह्मणप्रत्यासूर्त्तेयपरुख्याने शिलाश्चैकादिबहुप्रा
प्ताद्दशापंचदशाख्यितः सर्जोवहासर्वदाख्यानेगंडकीसरिद्भवः इति लक्ष्मीनाराय
णानंतहिरण्यगर्भपुरुषोत्तमचतुर्भुजसंज्ञः सालग्राममूर्त्तयः ख्यानानांब्राह्मण
नोक्तनेप्रशस्ता इत्यर्थः अथ तद्विधानां प्रजामूर्त्तीनाह राज्ञामायाप्यकोविंश
एकादशानवाप्यमी दशाद्याविंशतिनमः सर्वदामोक्षदायका इति लक्ष्मीना
रायणानंतकमलानिरुद्धगोपालरामश्रीधरसंज्ञाः मूर्त्तयः तद्विधानेषु प्रजने
प्रशस्तास्तु विमर्शः अथ वैश्यानां मूर्त्तेयपरुख्याने चतुर्विंशतिसंख्या त्रयोदशाख्या
द्वेशप्रकोनविंशविंशैकानिसंयोगाणिलाभिधानमिति वासुदेवप्रद्युम्नदामो
दरमगदाधरपीताम्बरहरिलक्ष्मीनारायणसंज्ञमूर्त्तयो वैश्यानां पूजने प्रशस्ता

तत्र इति भावः अथ सत्शूद्राणां पूज्या मूर्तय उच्यन्ते॥ त्रयोविंशैकविंशो वन्ध्यैकादशा
मूर्तयः पंचपंचाशत् त्रिंशत्संज्ञाः शूद्राणां न फलप्रदा इति माधवकमललक्ष्मीनारायणा
च्युतानिरुद्धकेशवपीताम्बरसंज्ञा मूर्तयः सत्शूद्राणां पूजार्हा सनीव शुभदा इत्यर्थः
चतुर्विंशति मूर्तिषु वसिष्ठा मूर्तयोऽन्ये सिंह हयग्रीवा महानील सुरेश संज्ञा यतीनां
पूजने प्रशस्ता न माहात्म्यः स्कंधे ब्राह्मणादिविषयविशेषः सत्शूद्राणां मध्यापि वा सालग्रा
माधिकारो नास्ति न चान्येषां केवलं वचनं स्त्रियो वा यदि वा शूद्रा ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः पू
जयित्वा शिलाचक्रं लभन्ते शाश्वतं पदं इति तत्र ब्राह्मणः सज्जयेत् क्षत्रियादिन
सज्जयेत् इति विरुद्धधर्मो न स्यात् ब्राह्मणो ब्राह्मणाश्चैव सालग्रामशिलार्चने ब्राह्मणाग्र
मण्याश्चैव शूद्र स्यान्नाधिकारोऽस्तीति उपलब्धवचनात् ब्राह्मणाग्रमन्याश्चैव सर्वं वि
धिवत् क्षत्रियादीनां सालग्रामशिलामूर्तिसज्जने निषेधात् क्षत्रियादिभिः सालग्राम
शिलासज्जनं कर्तव्यमित्युक्तेन तत्कथमिति चेत् न सम्यक् ब्राह्मणादिविषयविशेषात् त्रया
णां मुनिसत्तम अधिकारः स्मृतः सद्भिः सालग्रामशिलार्चने स्त्रीशूद्राणां यतीनां

ग्रं॰नृ॰ चतुर्णामेतानां च विकर्मिणां नैवाधिकारोऽस्तीति यः सालग्रामशिलार्चने विप्रभक्तैर्वैश

टि॰ वैश्यगोपालेन एव हि स्थितैः सालग्रामशिलाचक्रे पूजनीयो महाफलेन इत्यादिपद्म

५३ पुराणवचनैः पूर्वोदाहृतवचनैश्च स्त्रियादीनां सालग्रामशिलामूर्तिपूजाभ्यनु

53 ज्ञाश्रवणात् ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं सदैव विप्रवेषेऽपि स्त्रीशूद्रकरस्पर्शो वज्रस्पर्शाधि

केऽस्मि इति भविष्यल्लिङ्गपुराणवचने ब्राह्मणस्यैवेत्यनयोगव्यावृत्तेश्च एतेन एव

कारेण ब्राह्मणस्यैव स्पर्शपूजायामधिकारावगमात् स्त्रियादीनां सालग्राममूर्ति

स्पर्शमात्रे निषिद्ध इत्यवगम्यते एवं च सति तत्रिपक्षोपमानीनां नो पूज्य एव जनेन स

र्व स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विप्रोऽवाशोक स्यच शूद्रो वा उपनीतो वा स्त्री वा पतित

तो पि वा केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते अत्र अनेके वा शब्देन स्त्रिया

दीनां अनुपसंगृहीतो शेषः यद्येवं स्त्रियादीनां सालग्रामस्पर्शनिषेधः तर्हि सदा

चारविशेषः स्यादिति चेन्न अत्र अभिज्ञानः ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं स्त्रियादिनं पूजयेत् २०

इति वचनेन स्त्रियादीनां ज्ञानानुगुण संस्थान कृशोऽपि शूद्रादेर्वा निषेधो लक्षनत्स्त्रि

यादेः ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामनुनिगमम् अपि कार्यः सततः सद्भिः शालग्राम
शिलार्चने स्त्रीशूद्रपतितानां चण्डालानां च विकर्मिणां नैवाधिकारो विद्यते यतः शाल
ग्रामशिलार्चन इत्यादिस्कन्दोदाहृतवचननिचयात् तथा ब्राह्मणस्यैव स्पर्शाह
शुचेरप्यशुचेरपि स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिकः स्मृत इति वचनचये वाच्छि
ये शुचेरप्यशुचेरपि ब्राह्मणस्यैवार्हः स्पर्शो नान्यस्य क्षत्रियादेस्तु शुचेरेवार्हः स्प
र्शो यो नाशुचेरित्यर्थः सत्क्षत्रियवैश्ययोरेव स्पर्शो न स्त्रीशूद्राणामधिकारोऽप्य
शुचिर्नान्येषामिन्द्रार्थः किं च अन्ययोगव्यवच्छेदपरएवकारोऽप्यशुचिरितिवि
यादिस्पर्शनिषेधपरो वाव तिष्ठते तथा सति स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको
स्मृत इत्यनेनैव शूद्रादिस्पर्शनिषेधपरे सत्यप्यत्र तमेव बुद्धे यत्स्कन्दोदाहृते हद
ब्रह्मदीपवचने स्त्रीणामनुपनीतानामिन्द्रादीनां चापि शूद्रादीनामेवश्रद्धान
स्पर्शनिषेधात् तस्य मेव च शब्देन क्षत्रियाद्युपसंग्रह इति नालिकेरफलतादृश्यो
जिकेवनेमासाद्ब्राह्मणोत्क्षत्रियैः सद्वेश्यैः स्पर्शार्हस्विका शालग्रामशिलाप्यजा

अनु॰ कार्या न प्रमत्तत्वियादिभिर्भितिमित्रं प्रनष्टो शूद्रानुपनीतास्त्रियश्च दाहनव

वि॰ चनैः सालग्रामशिलार्चने या शूद्रनिषेधः स मन्त्रशूद्रव्यतिरिक्तविषयः स

५५ न्शूद्रैस्तु ब्राह्मणद्वारः सालग्रामशिलार्चनं कर्तव्यं तथा चोक्तं स्कन्दपुराणे पु

54 ष्पनसंग्रहे स्त्रीशूद्राणां पुंसां शूद्रैस्तु प्रणामो मन्त्रविवर्जितैः कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा

सालग्रामशिलार्चने इत्येवं प्रकारेणानेन ब्राह्मणादिभिस्त्रिवर्णैः स्वयं वान्य

द्वारा वा सालग्रामशिलामूर्तिः कीर्तिसंख्याका पूजनीयेत्यपेक्षायामाह स्कं॰

दे सालग्रामाः समाः पूज्याः विषमा न कदाचन विषमेष्वेकपूज्यास्यान्न समेष्वेव न क

दाचनेति अन्यविशेषो वैखानससंहितायां चन्द्रमूर्तिश्च षण्मूर्तिर्द्विचत्वारिंशत्संख्ये

कः शालिग्रामस्तु संख्याकानवमष्टैव मन्त्रसंख्यकः तथा षोडशसंख्यानानर्थाविंशा

तिर्विंशतिः द्वात्रिंशत्पञ्चसंख्या स्त्र्यचत्वारिंशद्विशेषतः चातुर्वर्णाश्च शोभना

चत्वारिंशत्पञ्चषडशीति महामूर्तीः शानमशोनं तेन तथा अयथैव नैव संपूज

पूजनीया विचक्षणैः चतस्रः पूजिता येन द्वादश तु नामभेदवशः मूर्तीनां षोड

ग्रामे तु पूजां कृत्वा विधानतः सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा गायत्री
वर्णसंख्याया विंशतिचक्रधारक पूजनं नरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत् द्वाविंश
त्पूजयित्वा नरः शिवस्यानुग्रमाप्नुयात् चतुर्विंशत्पूजयित्वा विष्णोः सालोक्यतां व्र
जेत् चतुस्त्रिंशल्लक्षणा मूर्तिर्भक्त्या द्वात्रिंशति संख्यका फलं शृणु एव धर्मेन सा पूजनात्क
त्वा विधानतः सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् मूर्तिः शतेन संख्या
का नानावर्णविभूषिताः यस्य गृहे प्रपूज्यन्ते तस्य लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् ना
रायणं वासुदेवं श्रीवनमालं तथैव च स्पर्शनं विशेषेण पूजयित्वा प्रयत्नतः
सर्वयज्ञफलं तेषां तस्य लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् शिलाशुद्धिश्चक्रशुद्धिर्वर्णशुद्धि
र्नैव च केसराणां च संशुद्धिस्तासां पूजां समाचरेत् इति अथ पूर्वोक्तल
क्षणविशिष्टसालग्राममूर्तिपूजाफलप्रतिपादकानि नानापुराणस्थानि
वचनानि संगृह्य लिख्यन्ते तत्रादौ पुराणे यः पूजयेद्द्विचक्रं सालग्राम
शिलोद्भवं राजसूयसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरे यदाम्नन्ति वेदान्ता ब्रह्म

श्रीमू:
वि:
५५
55

निर्गुणमच्युते तस्य साक्षो भवेन्नूनं सालग्रामशिलार्चनात् यथा काष्ठस्थितो व
ह्निर्मथ्यमानः प्रकाशते तथैवात्मस्थितो ज्ञाने सृजनाद्धि प्रकाशते अपि पापसमा
चारा नकर्मण्यधिकारिणः सालग्रामार्चनाद्विष्णो नैव यान्ति यमालयं न तत्पापमते
लस्मान्न तत्स्वप्ने हि सालग्रामशिलाचक्रे यथा सर्वमतेस्सदा अपि द्वे चैकं तेषे
नद त्वा पृथ्वी समागता येनार्चितो हरिश्चक्रे सालग्रामसमुद्भवे कामेकोऽपि मेरुलो
मैव्यासोऽयत्र नवापि च सोऽपि याति हरेर्लोके सालग्रामशिलार्चनात् यः शूद्रमुनि
गोविंदे सालग्रामे सदानरः आभूतसंप्लवं यावत्तत्र स यश पवते हि वः विनाभीष्टे वि
नादानैः विनाहोमैर्विनास्नवे मुक्तिं याति नरो वैश्यः सालग्रामशिलार्चनात् न
रकं गर्भवासं च तिर्यक्त्वं कृमियोनितां न याति वैश्यो यः कोऽपि सालग्रामशि
लार्चकः दीक्षाविधानमंत्रज्ञ चक्रे यो बलिमाहरेत् स याति वैष्णवं धाम सत्यं सत्
यं मयोदितं नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्विलेपनैः गीतवादित्रस्तोत्राद्यैः सा
लग्रामशिलार्चनात् कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः कल्पकोटिसह

स्नानि रमते संनिधौ ह्यहं वैः लिंगैस्तु कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैस्तु तैः सालग्रामशि
लायां तु एकेनापि तन्ममाले सकृद्दृष्ट्वार्चिते लिंगे सालग्रामशिलोद्भवे लभते म
नुजो मुक्तिं दिव्यं साख्ये नववर्जितः सांख्ययोगविवर्जिता अपि मनुजा नित्यं मुक्तिभा
गि भवंतीत्यर्थः सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः तत्र देवासुरा सर्वे
भुवनानि चतुर्दश सालग्रामशिलाग्रे तु यः श्राद्धं कुरुते नरः पितरस्तस्य तिष्ठं
ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि सालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रे समंततः कीटकोऽपि
मृतो याति वैकुंठभुवनं नरः सालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्द्विजन्मने भूच
क्रेण नन्दनं सग्रामशैलवनकाननं इति स्कन्दे कार्तिकमाहात्म्ये श्रीशिवस्कन्दसं
वादे सालग्रामशिलायां तु त्रैलोक्यं सचराचरं मया सह महासेन लीनं तिष्ठति
सर्वदा दृष्ट्वा प्रणमिता येन स्नापिता पूजिता तथा यज्ञकोटिसमं पुण्यं गवां को
टिफलं भवेत् कामासक्तोऽपि यो नित्यं भक्तिभावविवर्जितः सालग्रामशिला
प्रत्र संपूज्य वाच्युतो भवेत् सालग्रामशिलाबिम्बं हत्याकोटिविनाशनं इति स्क

शू.कृ. तिस्रेकोटिनिध्यानेसमर्जितैयन्नमस्कुरुते सालग्रामशिलांदृष्ट्वा यांतिपापान्यनेकशः
वि. सिंहंदृष्ट्वायथा यांतिवने मृगगणाःभयात् नमस्कुर्वीतमनुजः सालग्रामशिलार्च
५६ ने पापानिविलयंयांतिनमः स्मृत्वा यथा कामासक्तो यथाऽवशः सालग्रामशि
56 लार्चने उद्यतेमानवोयस्तु कलौ भक्तिपरायणः कल्पकोटिसहस्राणि रमतेवि
ष्णुसद्मनि सालग्रामेनमस्कारंभावेनापि कृतेन भयेनैवकरिष्यति मनुजःकाले
जन्मसंभवे सालग्रामनमस्कारः शाठ्येनापिकृतो यदि सानुगः किंकरिष्यति
मनुजःकालेन साधु विः मनुजो कोऽपि लक्ष्यं विष्णुमन्यं भुननसंमिते वासुदेवेन तस्ये
या मनुजः पापिनोहि ते सालग्रामशिलायांतु सदापूजयेत् कामादृष्टं वेदेवेन
वसुनस्पृष्टानेमम भक्तितः कल्पकोटिसहस्रैस्तु पूजितेमन्ये यत्फलं तदैकेको
टिगुणितं सालग्रामशिलार्चने पूजितो हन वै भक्त्यानमितो देव नैनतैः नकुर
ने मर्त्यलोके यो सालग्रामशिलार्चने सालग्रामशिलाविम्बनार्चितेनपुरुषेण
क योहिमहे स्वरो भूत्वा वै सर्वलिंगगुणमदृष्टे वै यांति नरकेयाव दिंद्राश्च

नरैस्तु संसारकृतः स्वर्कानाके निमज्जति नराधमः वर्षकोटिसहस्राणि कुलान्यापनवर्जि
तः सकलस्यार्चितैर्लिंगैः सालग्रामसमुद्भवैः मुक्तिं प्रयाति मनुजा न यत्संख्येन संगुणः स
लिंगैः कोटिसहस्रैस्तु पूजितैः स्तवैः सालग्रामशिलायां वा ह्येकेनापि हि तन्नवत् त
स्माज्जलस्नान मज्जनैर्धीनार्थं समभ्युज्ज्वक कलैः समतनेर्भक्त्या सालग्रामशिलार्चने साल
ग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः तत्र देवासुरयक्षा भुवनानि चतुर्दश सालग्रा
मशिलाग्रे च सहस्रलिंगैः न नतः पिनः वसंति पितरः तस्य न संख्यानं च विद्यते मायस्थि
तेसमुद्भवैः केदारेः किंतु पापस्य वाद्यायने न स्नानोपि स्वपीनाया पापाः स्युः केषु भविष्यः प्रमाण
मस्ति सर्वस्वस्य कर्मनः स्पर्द्धैश्चक मलप्रमाणं दीनं सालग्रामशिलार्चने यो ददाति स
दा विप्रः सालग्रामसमुद्भवे विशाय विषमन्यापनेन हे वक्ष भिषुवे: मानुष्योऽपि सा
लोके सालग्रामसमुद्भवः प्राप्नुते न विनाशुण्ये कलिकाले विशेषतः सपन्नः पुरुषो
लोके सफलेन सजीवितं सालग्रामशिलाशुद्धा गृहे यस्य च पूजिता: सर्विय स्वेदिय
ग्रामे सालग्रामशिलार्चने यः करोति ज्ञानतो भक्त्या स याति परमं पदं मनसा वाचा

श्री॰
वि॰
५०
57

द्विजन्मा नयः कोऽपि निसृणप्रभाक् द्वेषेनापि च लोभेन दंभेन कपटेन वा सालग्रामो
न्नवेदेवेन्द्र दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते अशुचिर्वाशुचिर्वापि सत्यशौचविवर्जितः सालग्रामशि
लां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् तिलप्रस्थप्रदानेन मनसा यो ददाति दिने दिने तत्फलं सम
वाप्नोति सालग्रामशिलार्चनात् पत्रं पुष्पं फलं तोयं मूलं दूर्वाक्षतान्वितं जायते मेरुणा
तुल्यं सालग्रामशिलार्पितं विधिहीनोऽपि यः कर्मा क्रियामंत्रविवर्जितः चक्रस्नाम
वाप्नोति सम्यक्शास्त्रोदितं फलं स्कंदे कृतानां पापानां बहुजन्मार्जितानि के नेनतुरंगे
भवेन्नावं त्रैलोक्यं सचराचरं येनार्चितं हि केशवं यस्मिन्विकल्पितेनवः तत्त्वं मिहद्
यास्तु सालग्रामशिलार्चनात् गारुडे पुराणे सालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवती
भवः उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः सालग्रामस्वादिकाच नेपि षंपुष्कर
लेवाया वाराणसी प्रयागं च कुरुक्षेत्रं च पुष्करं गंगा च यमुना गोदावरी चेन्द्रभागा स
रस्वती पुरुषोत्तमं महाकालं तीर्थानि नानि शंकर सर्वपापहरा एव मुक्तिमुक्ति
प्रदानवै हरकेदारीये यत्रस्य गोपाख्यानो नर सालग्रामशिलाद्रव्यं यत्र तिष्ठति

केशवः नवांधंते समास्तत्र भूतवेतालकादयः सालग्रामशिला यत्र तत्र तीर्थं तपो
यने स्नानं वा पूजिता भक्त्या नरा स्याद्द्विपिकं फलमिति हेमाद्रौ विशेषः स्कंदे चंद्रगट
हे ग्रामे यानि चिन्हानि यत्नेन गृह्य तीर्थकोटिगुणं पुण्यं सालिग्रामशिलायुतः निम्बच
ग्रकलं तत्र प्रयागं च स्वभूतके प्रभासं च कुरुक्षेत्रं तथा पिंडारकं पुनः कोटितीर्थमि
ति प्रोक्तं पुष्करे तीर्थं तथैव च वाराणसी गया चैव मथुरा नैमिषं तथा गंगाद्वारं सौ
करं च गंगासागरमेव च ओंकारं नर्मदा या च केदारं च विशुद्धिकं अवंतीं कावे
कांची यमुना च सरस्वती गोदावरी गंगा भद्रा तुंगा च नर्मदा तथा नदी तु पर
वनी पुण्या नदी वे च वने तथा श्रीशैलं महाकालेश्वरं विश्वेश्वरं तथा महादेवं महा
नादं देवी वामेश्वरं तथा भद्रं महालयं चैव तथैव शशिशेखरं भैरवं भृगुतुंगं च
भीमनादं तथैव च भूतेश्वरं भस्मगात्रे यानि लिंगानि भूतले स्वर्गे च यानि पाताले
चांतरिक्षे सुतिष्ठति सालग्रामशिलायां तु पूर्वे हि विवसंति ते अन्यतीर्थानि सर्वाणि
हि तीर्थानि यानि च सरसि द्रष्टुनोद्गाणं त्रिषु लोकेषु यानि च वसंति तत्र जे

ग्र॰ वि॰ ५८ 58

द्दे भ्रमन्हे पाण्डुनंदने सालग्रामशिलायान्तु समीपे केशवस्य हि केशवाग्रे स्थित
त्वा तत्र वैसत्स्य मे पादपृष्ठे ये ह्यतानि यान्यनेकानि निष्कृतानि दिनस्यागमः उपोषित
निश्चमः सर्वे त्रिदशाः पाण्डुनंदन सालग्रामशिला यत्र तत्र तिष्ठन्ति सुनन्दन तीर्थानि २
दानानन्त्यानि यत्र सा द्वारवती शिला सालग्रामशिलासु द्वारवत्यां चक्राङ्किता भवेत्
अरुते वैणाकेन स्यन्दमे ग्रहणे खलु सालग्रामशिलायत्र ह्ययते च कलौ २
क्रिनः प्रभासे यत्फलं प्रोक्तं माघे राहौ निशाकरे तत्फलं दाने भुवेन्तु एव सालग्रा
मशिलायन्तः सालग्रामशिलाह्नुतया मे धर्मं मयेदाने कोटिकाविशेषेण २
सुकोमे वायपनस्कारे स्वल्पभक्तेन सेवितं सालग्रामशिलार्चने यस्य स्मरणमात्रेण
मुक्तो भवति मानवः योऽहन्निशि शिलाविष्णुः सालग्रामशिलोद्भवं वै लवरविक्रमताय
नैवेद्यं कृतं भिश्याने सालग्रामशिलादाने यः करोति हृयार्थिवः अग्निहोत्रादिभिर्यज्ञैः
नैवेद्यं कृतं दिने दिने सालग्रामशिलादाने कृते चैव पार्थिव स्वर्गे मर्त्ये च पाताले हि
यतेनैव सपार्थिव स्वाद्यकं वेदे मनोरमे देवकीनन्दन यात्रानेलदाणे गण्डकी मणि

पिंगलस्तु वक्रांग्याः सम्पुटप्रान्तिस्वदक्षः गण्डकीमणिर्दृविन्दुर्णोः कौस्तुभोनुपमो
लसत्सुस्निग्धो वनमालावर्त्तवान्सुधेक्षुसिंहो महार्घ्यमणिः चक्रवान्पद्मवान्पद्मो मणिर
त्नगुणोपम वैजयन्त्यः सुग्रीवस्य महावेरोबाहुकोनिशोभनः नागभोगाङ्किते नानावर
र्णसिकोपेतो विभाविन्नः अनन्तनामा गण्डकीवलक्ष्मी जितः कामसूर्तिदः पद्मावर्तपद्मनिशाय
नथाग्रनिम्नरन्ध्रो नदेशेपानितापोपिहेतुर्य निलयेन्नगाणोवाणीखेनांश्च महिष्ममणिः
स्तनुभिस्तुयमानायत्यायोगसम्बुधनितिक्तः इति समरणात् नवालस्यपिलावेनम
णोस्त्वाइतिभावइतिवाच्यो विज्ञायभगवद्रूपस्वत्रूपगण्डकीमणिः प्रतिमाया
नविज्ञायतनयाश्वपाद्दिसंसिस्यते श्रुतानश्रपिविज्ञायपयोममोजिवाग्न्हो विस्मये
केनयापीनाहिशुवःसपरेश्वरः इद्यन्नाहितिसिलनश्चीभ्याअरमेखला दन्नाशूने
कलेनचापिपस्येनागण्डकीमणिः उपवासादिनायेन शुध्यते गण्डकीमणिः इह
यक्षोपयानिः सर्वश्रेदश्वनमीजः सर्वपिरवत्रादेशोकनवासाद्यणाभ्यानोविद्ये
योगण्डकीमणिः गंडकीवस्तकोटानिसर्वस्थानि चक्रवान् गंडकीमणिस्तत्र

अनु॰
वि॰
५९
59

ग्रामस्थितिर्भोयत्र विद्यते २ तस्मादिन्नानुरूपेवपत्रैव शालग्राममणेरभिधानात्वद्
यमानगोमहस्तचर्यायेद्यनेषैरमम ग्रखिलपृथ्वीप्रदक्षिणफलवामित्तथा शालग्रा
मशिलाचक्रे भुवनानि चतुर्दश नामादिवाकेभ्यः शालग्रामस्यापि ब्रह्माण्डेनशक्ति
यादिलं तेनस्य सप्तति ग्रहणोभयतोमुखीवत्सर्वे शनिग्रहकरणेज्ञेयोएष निग्रहस्तव
मिस्वे सम्बन्धेदानदीदेनेनैविस्तरइत्यास्तविस्तारः नराणांदुर्लभलोके शालग्रामो
द्भवाशिला। यापूजनेनविनाशुरोपवालिकालेविशेषतः सयन्यः पुरुषोलोके स
फलंतस्यजीवितं शालग्रामसमीपेतु क्रोशमात्रं समन्ततः यत्किंचित्क्रियतेगो
हेवलाभरणमातुषं गोमयं हिंसादिकं यत्किंचिदज्ञात्कीटाद्यकं तथा शालग्रामस
मीपेनिःशान्तवेधे यानिस्वयालदे सो विवाहनस्नानाये अध्ययनेनस्पनोतनुः सौरी
यमः सनिष्ठजापनेनस्य शालग्रामशिलाचने नामेतिनस्यपापानिकतानिहवव।
हनिच अजन्मनएषसोहे शालग्रामशिलाध्ययात शालग्रामोद्भवेशैलेगदेहेयस्य
नविद्यते ससीदतिमसंदेहः पंकेमग्नाययथागजः शालग्रामशिलायांतुसर्वं

रावमतेहरिः प्रयत्नमर्चितस्तेन देवादेवो जनार्दनः सालग्रामोद्भवे लिंगे शुजि
तेयेन भूतले दृश्माशु तेनपवसा मधुनातीर्थवातिषिः यः स्नापयति देवेशं सालग्रा
मसमुद्भवे तस्य पुण्यस्य वक्तुं मिह दृश्यमानु निबोधमे वैशाखे निर्मल महाभाग सदा माधा
वतत्प्रिये सन्ध्य नैवेद्यं सतांवा तांबूल पस्यावपन्फले वा सदैवके नन नंरवण्व स्वानेद
स्नात्वकेशवे द्वादश्यां शतमाहस्रं पर्व कालेतनीयधिके पंचामृतेन कर्तव्यं तस्मा
त्स्नाने प्रयत्नतः सष्टमाममावेन हूतं सेवनराधिष तीरसांनेन न चैकेन सर्वे त
पूर्णं तेष जेन सालग्रामशिलास्पर्शयेऊ दैविवित्तिनेदिने वांछेति कम् संस्पर्शी
तेयादेवः सर्वासवः यः पश्यति नरो भक्त्या सालग्रामशिलाचने जन्मायुत सह
स्राणि कृतं लोना भूतसंशयः प्राप्तं विनत सहस्राणि कन्या नज्ञ नशूनानि च कलौयुग
के लिपापानि निर्बिलानि सम् दृष्टेविना कालेवा यस्त्वाकाले सालग्रामशिलार्चने
भुक्तिविबाध्यतां वावः सर्व सौच विवर्जितः सालग्रामोद्भवे शैले स्पृष्टवा मे पिसु
विर्भवेत् पत्रेश वे फलेनापे यद्गत्वा सर्वं क्रदेन्य मानयनेलेष एणन्तले सालग्रा

प्रनृ· वि· ६· 60

ममालापिते विधिहीनोपि यः कश्चित्क्रियामंत्रविवर्जितः कुर्यादिति शेषः चक्रो
कपूजनात्सम्यक्सवैनश्यान्ह्यादिते फले चक्रांकितशिलायेन कर्षितागङ्गणे हि
यः पुष्कालशेषान्नमः श्रीशे देवलसंस्तवरत्नदः यत्र तिष्ठति चक्रांकोदैवोगनवनीभ
वः तीर्थकोटिसहस्राणि तत्र संनिहितानि वै पंचयज्ञपरोशुद्धे चक्रांकपूजिड
नः तत्र गच्छ मम सा भागसंसारात्क्षिन्नदिच्छति कलिकाले ह्नान्तसंकोटिश्मनल
यीषिय चक्रांकितशिलायस्य हस्तयात्रांयेसंपूजि सालग्रामोद्भवे हत्ययुक्ते
दूषिजनार्षिप नवेद्य तं साभवाति सर्वतेयमाके करः सालग्रामोद्भवे शैले
वापिकायामसुन्नवे कलिकाले पिलजेन्ननजडा तिजनार्दनै यथैवाति
हि ध्यायेन्तेने सेसाम्लजाई सालग्राम मम येशैले भास्यार्थमहापाते आविनः
पूजितो ध्यातः संस्तुतो शैलनायकः योपिनान्तेषकाणयानिकिंश्चानपर्मशालि
नो जन्म प्रभृति यस्यापि ब्रह्महत्यादिरेकशः स्मामुत्थंशम मस्य च्चातावचाते
सोपिनात्रशिषणन स्व मत्रे एगवृषेष्ठम्याः स्यकेव्याने लक्षुह्ग्या दृश्तिलत्रसंस्मा

विष्णुः सर्वदानानां संशयः लक्ष्मीमेया यथाकोति शुद्धि प्रज्ञा सरस्वती सिद्धिबु॰
द्धिलया सर्वो गुह्या यानि मसैव्याः सततं सैव यत्र तन्यादि विदेश समाश्रितः स्नानेष्ट
नोजपेध्यानस्वाध्यायका येन मेव च तथा गुरु तस्य यः कर्पूरं मध्यमेव सरं भवेत् दावदा
द्वा वि पृचैव वैश्वदेवं भवनपा सर्वाणि शुभानि तत्र चक्रांकितो भवेत् शा
लग्रामशिलायां देवगुह्या ममगुह्यम यत्रापि नीयते तेन त्यालो पदे दशयोजने सा
लग्रामशिला यत्र तत्र संनिहितो हरिः तस्मान्निर्यो यत्र पापात्मा विस्तारो के महो
युते श्रूयते [illegible] सालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समंततः कीटकोपि मृ
तो याति वैकुंठभवने परे सालग्रामं भवेद्देवो देवो द्वारावतीभवः उभयोः संगमो
यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः स्नानोदकं भवेद्यस्य नैवेद्यं [illegible] यदा [illegible] पूतनि
वेद्यं चैव [illegible] शिलादृष्टे सालग्रामशिलातोयं [illegible] स्तवे श्र
द्धया पणे प्रक्षीण [illegible] नि गायते विष्णुपादोदकं यस्तु कंठेनापि पिबतो यदि
समूहो नरके यानि यावदिंद्राश्चतुर्दशेति यस्य कंठे [illegible] तीर्थं [illegible] समाचा॰

प्रनूं॰
वि॰
८१
61

ष्टानीर्थप्रायानान्संवेवेदनसमायाद्यसप्रामः प्रायश्चराच्छ्रामसिद्धः तोत्रिको॰
प्रत्येवास्तनेव वैदिकां प्रस्पधि हेमाधाप्यनेकश्च सविरोधान् प्रमहेकरशशि
ला सालग्राममसचार्ययेत् हारवनाशिलापुमासदेकं हे अहो यते सालग्रा
मशिलार्हशायोगिपापापनेकदा लिंहत्राभास्य एणायोति वनेष्वरगजा यथा स
क्लकरोतिमनुजासालग्राममशिलार्चने पापानि तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथ
या किमचितैलिङ्ग प्रपैविस्तुभक्तिर्विवर्जितैः श्रुत्वा सर्वेषु विस्तृत श्रेसर्यार
मस्ततन्वानाहि मिथ्या प्रमविस्तत्ततोनात्पथ्येनरेशावावेनत्वस्य सामान्यत्वप
निपातनेजा बालकालाग्नि रुद्रायनेकश्चात्तिसरत्रिपुरासुरनोन्याकोपापत्रै
निमत्रविस्तारः सालग्रामशिलाबिम्बुनाचिंतयति प्रचक विष्णुनवेदमधा
येसम्पूनिनिवेसवेनवैः नाहूय्यलार्यादेवः सोत्याजाने निर्गुणचक तस्मात्म
ज्ञजनेनित्यं प्रेमप्रथैमप्रपुवक कर्मवोसननेमन्यापशिलालिंगमहेश्वरमि
ति पवकनःसर्वेशनानि प्रनानि विविधानि च तीर्थानि नियमायज्ञालिंगस्या

चैकं नश्यतः कलौ लिंगार्चनेन येषां च भूलोके प्रकटपने तथा नास्ति निवास्तीति
मुजनेकस्यापि जन्मवेन इति नानालिंगार्चनात्पुण्यं शालग्रामेण तथैव मानवः सालग्रामा
र्चनेन तस्य कलौ नार्चे लिंगकोटिशतैः इत्यादि स्कन्दलिंगाद्युनेकवाक्येभ्यः तन्माहात्म्य
वायवविद्याभूत लोकेषु रतिनिन्नशः नाविनाशकारविलसनविनायकेशावशिवर
ति सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः तत्र देवाः सुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश
कामक्रोधभयानि सिद्धानि भावविवर्जितः सालग्रामशिलायां चैव पूजनीया
च्युतो भवेत् येषां नाम्नि तत्कर्म यो नैव प्रोक्तः द्विविधक्रमः तेषामपि च येन न पूजित सा
लग्रामशिलार्चनात् सालग्रामशिलाजलं यदि स्नायोमासमुपास्तते कलिकाले विशे
षेण नष्टसैन्या पापस्करैः सालग्रामशिलायां प्रतिष्ठा कोशमाने समं ततः कोटिकोटिए
स्नानाया लिवेकोटमत्स्य नरः स्नाने च आचमने चैव भोजनार्थे न चैव च तथैव भोजना
नेव सालग्रामजलं पिबेत् सालग्रामशिलायां चक्रतीर्थे योजनत्रये न चूडानेव
हैमेव सर्वकोटिगुणं भवेत् सालग्रामशिलावेद्धस्नाके प्रतिष्ठितं न शान्ते पादो।

अनृ: हृकेच निर्मलो भ्मलके याचयेन्नरः। मुक्तशोवेन्यो मुक्तो नलसीदलमिश्रिते कल्प
ति कोटिसहस्राणि वैकुंठे धारयेन्नरः। नमंत्रो न च पूजा च न तीर्थं न च भावना। विना सा
६२ लग्रामशिला यत्र तत्र दोषो न विद्यते। ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवाक्कायकर्म
62 जं नश्यते तु क्षणेनैव शालग्रामशिलार्चने। अगम्यागमने पापं पापे लिप्सया चा
नजं नश्यते नश्यते शीघ्रं शालग्रामशिलार्चने। शालग्रामशिलायां यो यो मूल्यमुत्पा
दयेन्नरः। विक्रीनता चानुमंता च यः परीक्षितमोदकः। ते सर्वे नरकं यान्ति यावदाहू
इति वा कलौ। शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटियज्ञफलं लभेत्। मरणं मत्समीपेन
कारणं मत्फलं लभेत्। गंधमालाक्षतैर्नैवेद्यैः पुष्पमूलफलैः शुभैः पानलेपनैः।
स्वयं यो मानवो भूत्वा कलौ भक्तिपरायणः। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके म
हीयते। कल्पकोटिसहस्रेषु पूजितेन च यत्फलं। तत्फलं कोटिगुणितं शालग्रा
मशिलार्चने। पादोदकेन देवस्य हत्यायुत समन्वितः। शुद्ध्यते नात्र संदेहो यस्य शा
लोदके पीते स्वर्गलाभं को न सेवते। शालग्रामशिलाजले पंचराज्य सतत स्रवाश्

नै किं प्रयोजने सालग्रामशिलार्चनपूजनाद्विजोत्तमः यस्य देहे न यत्नस्य फलेशा
मोक्षिमानवः किं कार्यारोदके नैव यस्य निर्मलकलेवरे नो धर्यकोटिसहस्रैः लसे विते:
किं प्रयोजने सालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्द्विजनासम मानस्तन्यं पिबेन्नैव मममभवे
न्मुक्तिमानवः भक्तिभागवतैर्नैव किं करोति नराधिप सालग्रामशिलाविग्र
किं न पश्येत्सहस्रांशि सालग्रामे नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ते यान्ति परमं स्थानं य
त्र देवो जनार्दनः सालग्रामसमीपे तु सदा पूज्यं मासमग्रहे ध्रुवं तत्र स्थितो नैव वैष्णवे
नार्चये तदा सालग्रामशिलाग्रे तु यः करोति समर्चने तेनार्चितः कार्तिके यस्तीर्था
न्यमकर्त्विंशाति ध्रुवं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं सालग्रामशिलालग्नं सर्वं या
ति पवित्रतां भक्तिकायं परमात्मा चक्रेण विषमेव वा शिवस्य नैव भोक्तव्यं प्राणैः कण्ठ
गतैरपि शिवनिर्माल्यभोक्ता च शिवनिर्माल्यपालके शिवनिर्माल्यदानाय स्पर्शने च ।
न पुनाति शिवनिर्माल्यभक्षणात् स्पर्शनीयानस्तापुभिः स्महाजन्तुनिकतैः नेनरा
नरकौ कतः यतानिवाकानि वाणलिंगानि त्रिकशिव निर्माल्य निषेधयायाति

श्रू॰
वि॰
६३
63

वाणलिंगेनचैकेनशोभैवविमौलिकलाने सर्ववाणार्पितेयाग्रेयत्रे पुष्पफलेजले इत्या
दिसंस्पर्शणाशिवाकराहितयेभ्यः श्रवणद्वादशीयोगेसालग्रामसमुद्भवे अर्चयेद्देह
बोलिंगेनसपुण्यफलेशुभा कोटिलिंगसहस्रैस्तु पूजितैर्नास्त्यतोनरै सालग्रामार्चना
त्सम्यीहितेनकेनतनमले यः पूर्वःमनयेजन्मचक्रवर्तीसमायतेन सम्पूजयेद्भक्त्या शिला
स्तहैवलोकनामुपानन प्रयागेयत्फलंश्रोक्तं पितृणांपिंडपातने तत्फलंकोटिगुणितं
सालग्रामशिलार्चनात् प्रभासेयत्फलंश्रोक्तं यत्ग्रहणेचेंदुसूर्ययोः कृतेनपर्वणितत्सं
सालग्रामशिलार्चनात् देवस्तुभयंनास्तिनास्तिजन्मभयंतथा सालग्रामार्चनात्सम्य
सर्वयात्रिपवित्रता अग्निहोत्रेकृतेनेनवनामसुधाससागरः येनार्चितोहरिश्चक्रेसा
लग्रामसमुद्भवे विनातीर्थैर्विनामंत्रैर्विनाध्यानैर्विनामखैः मुक्तिंविनानरःसद्यः
सालग्रामशिलार्चने सर्वपापविनाशेनसर्वपापप्रशमनमथार्चिते सालग्रामशिलास
शेयत्रदेवास्तिष्ठन्तिदिने चोत्ककिंनिकरमेसाशीतेनघोटेवासकासवः कौन्तेकपृष्टमेर
विविस्तोनिर्मलस्पर्शनात् तत्क्षणेनाशमायान्तिब्रह्महत्यादिकान्यपि विस्तोनिर्मा

लघोघेण यैर्गानि परिमार्जयेत् ॥ विनानि विनशोनिवार्यचो यांति खंडशः ॥ ह्यानेद
केपिबेत्रिस्यं चेक्रो कि न शालोहरेः ॥ अनाल्पवापि वेनोयेन समुन्मोक्षयो हनिः केशव
केशु एवमादि व्यासवाक्यानि पंचरात्रागमोक्तानि ॥ तत्र ॥ अपवानि धर्मे शास्त्रे तद
उष्ठानाविधानात् ॥ भोजनानंतरं विलोपयेत नबलमी भववणानापनिर्मुकेचाङ्गायश
शानाधिके अपीपापोङ्वाचारः ॥ प्रमाणे स्वहूविसरा ॥ नेदंतिकिं करायाम्याजनेलोका
लापनेयथा ॥ विष्णुभक्तिं विनानूनं पापं शानोच संवेदा ॥ उपायेनान्नि न भत्त्वंसः स
तनेनरकान्मुयो ॥ सालग्रामशिलानीर्थै सोमपानं मनन्नमे ॥ पाद्यानं नेपानं तं येन
पिबेत्कदाचन ॥ एतेषां वाक्यानामायः ॥ पंचरात्रवैष्णवानं संहितामादिपाठे तत्वेनत
नूराह्णानुरोहस्यानि शामाणप्रमस्तनवैदिकमार्गानुरोधेति ॥ विष्णुपादोदकेस्तन्मू
फोनरकं पानिधावद्विद्भ्रुवनदंशोनिषयोगपारिजामाहिष्टनस्मातोने वाक्यावि
रोधात् ॥ त्रिरात्रफलदानाद्यः कान्दिष्ठवसमुक्षणा ॥ नेदांवैवन पतेणमासेनसरि
नोपतिः ॥ षण्मासफलदामोघाञ्चमार स्यचजाह्नवी ॥ विष्णुपादोदकस्यैतत्कलांनाहंति

प्रनु॰ षोडशीं गंगाप्रयागमथपुष्करं नैमिषारण्यं सैसैविनातिवह्नशः ॐकृतंमांगलानिका
वि॰ लेनतीर्थंमहेशात्रपुनेतिपापेपारोहटकेभगवेनःअपनाशितम्यः तिसेवपुष्करे
६५ नत्र्यप्रयागंवमहात्मके प्रभासेवजरूत्वेरुद्रंविश्वंमहालयं कोटितीर्थमसृभे
65 रप्रशुल्ककतीर्थंतथैवच वाराणसीगयाचैवमथुरांनैमिषंतथा पिंडारकेभृगुतैत्रे
रामतीर्थंतथैवच गंगाद्वारंपुष्करंचगंगासागरसंगमः ॐकारेनर्मदायांचकेदा
रेचविमुक्तके प्रयागेचकाकावेश्यमुनाचसरस्वती गोदावरीतिगमङ्गारां
गंगेवावरणको हिमानापीपयोसिवचन्द्रभागासरस्वती विनतांचैवका
वेरैसरयूरेवकोनदी विपाशागोमतीचैवनर्मदाचैवचर्मण्वतीतथा नदीनूपव
तीभ्रणानदीवेचवहीतथा रुद्रंचैवमहाकालेतथैवशशिशेखरं भैरव
भृगुवेगांचभीमंनारदमेवच भूतेश्वरंभगसंगातेयाविलिंगानिभूतले स्थाए॰
लिंगवयालिंवैमेनातितथमापिते सालग्रामशिलायांतनिभमन्दे तिवसति वि॰
चलतीर्थंचपाचालेसूर्यतीर्थंतथैवच वसंतितत्रगांगेचसर्वतीर्थानिसर्वत

सालग्रामशिलाग्रे समीपे केशवस्य हि । वेदाः सर्वे मखाः सर्वे चापि मेधपाटसहस्रका ।
च नद्यानानि सर्वाणि पुराणानि तथागमाः । नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे वर्णाश्रमपदे तथा ॥ साल
ग्रामशिलायां नित्यं तिष्ठन्ति नैव संशयः । सालग्रामशिलाचक्रं चक्रं द्वारवतीशिला । शंखं
चक्रं लक्ष्मीपत्रं तत्र मुक्तिर्न संशयः । अग्निष्टोमसहस्रेण वाजिपेयशतेन च । यत्
लभते नित्यं विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । नमेच्छालेनतस्यागे दत्तं ये विधि तेन तथाकेन सालग्रा
मसमीपेन सर्वं कोटिगुणं भवेत् । सालग्रामशिलाचक्रे यो दद्याद्दानमुत्तमं
भूचक्रे तेन दत्तं स्यात् सशैलवनकानने । प्राणमध्यासिततेनाये शालिते केशवाय वि
षुवे अनलग्रस्तग्रहणे च सहस्रेणाक्षयं पोहितं ॥ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाश
नं विष्णुपादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहं । नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितं
विशेषतः पादजलेन विष्णोः यः भक्षितं नित्यमिहैव नो सुरा वै ... तिपस्ता पुनः
कोटिगुणं ॥ इति नानापुराणोक्तानि सालग्रामप्रशंसावचनानि ॥ अथेतु
पविवेकाख्योद्धारः पंचकीर्तिनः । तत्रादौ मंगलं सर्वं ततो वंशस्य वर्णं ।

ग्र॰ वि॰ ६५ 65

ने राजामनूपसिंहेन गेयारेमसमर्पिते सालग्रामस्पशूत्तं निर्यमेनसमार
र्हिते सालग्रामपरम्पराहोसाधुतत्वस्वरूपवर्णिते चेतिहासे चनेनाश्पाशमेले
मोपनिश्चिते उपोद्घातस्वरूपाय मुल्लासः प्रथमः स्मृतः ततोद्वितीयमुल्लासे सल
ग्रामोपयोगिमत मुद्राहेचैपरीक्षाणामासंनमूर्तिभेदने स्थूलचक्रशिलास्थूलल
लक्षसामान्यकीर्तने विशेषलक्षसिद्ध्यर्थ मुल्लासेस्मिन्प्रपंचिते ततस्तृतीयेउ
ल्लासे चक्रस्थानादिनिर्णयः मूर्तेविशेषबोधार्थं एकचक्रादयक्रमः मत्स्यादि
दशमूर्तीनां संख्यादिलक्षणानिच व्यवस्थासूर्वकास्येव समस्तग्रीस्मादितानिवम
त्स्यमूर्तेश्चसर्वासांप्रकृतिवेनकल्पिता परिभाषास्वरूपेण चक्रव्यासप्रपंचनात
चतुर्विंशतिमूर्तीनां केशवादिसभेदनः लक्षणानिकृतानात्र प्रकीर्णानां क्रमेण
च पंचायतनलक्षणानि नीर्णानांनिस्पष्टविस्तरात अस्मिन्गाउल्लासे निर्दिष्टे सालग्रामवि
निर्णयः युद्धि मूर्तिन मूर्तीनांलक्षणं विशदीकृतं ततश्चतुर्थउल्लासे तरवस्थानाशि
लानयाः शंकोचंहानि कृष्णातनेषाश्रभ मिलक्षणं फलाविचेतिहासं वेकानमस

नृ॰ समर्थ्यते ततः पंचमउल्लासे सालग्रामस्य लक्षणं तु हेफलं वन स्वक्रेत्र मूर्तेश्च प्रस्तु
वि॰ ते व्राह्मणा इत्यश्ववाहः कोयं कथापि काचि[illegible]णः निर्णीता स्ततः सम्यक् सालग्राम
६६ प्रशंसने पवं विविच्य विनोदे श्री राजा नृपस्सबुद्धिना अस्य सेट्‌शी नानाब्रैव ढ्रिहृ सेन
10 शुमानसः वभूवुस्तेन लक्ष्मीशः नृपः स्वफलदायकः मीमे सा रत्नमाला विलस
ति हृदये यस्स बुद्धिः प्रवुद्धा घ्रजाल यमीतिं पो विनश्यन्त्ये तन्म स्थानु कोयं परेषा ग्रहे
नेवा समकामो हृदि हृश्य जनानां साम्पत्यमभवत्तुः सोस्मिन् ग्रंथेन वीनेति निपति राचि
तहृष्य संबभूव ॥ ११ ॥ इति श्री समस्त सामन्तचक्रचूडामणि मरीचि विनीरा
जित पादपीठ श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीमदनन्दपालसिंह देव विरचिते नृपविवे
काख्ये निवंधे सालग्राम प्रशंसानुरूपः पंचमः उल्लासः ५ ॥

समाप्तश्चायमनृपविवेकाख्यो ग्रंथ इति शुभम् ॥

॥ ॥ ॥

[illegible] यवउल्लासेनु गखनाशि
णफलाविवेचेतिहासंयुक्तं समस्त

सं. ५३६ प. ६४

मंत्र

निलेयः यद्विभूमिनॄः
लानथा शं केषं हानि कङ्गातेन